

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

NATALIA BRZOWSKA

<http://orcid.org/0009-0002-6304-8995>
n.brzozowska25@gmail.com

JACEK PRUSAK

<http://orcid.org/0000-0002-3204-2251>
Uniwersytet Ignatianum w Krakowie
jacek.prusak@ignatianum.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2765

Intuicje moralne osób o różnych poglądach ekonomicznych i ich znaczenie w polskim podziale ideologicznym

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Zaprezentowano wyniki badań nad związkiem intuicji moralnych z poglądami ekonomicznymi Polaków. Dodatkowo sprawdzono istnienie związku między autodeklaracją orientacji politycznej a jej wystandaryzowanym pomiarem. Ograniczono się wyłącznie do ekonomicznej orientacji politycznej jako luki badawczej w literaturze przedmiotu, gdyż temat przekonań obyczajowych i fundamentów moralnych był już eksplorowany.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problem badawczy dotyczył kwestii różnic pomiędzy osobami o lewicowych i prawicowych poglądach ekonomicznych pod względem intuicji moralnych związanych z różnymi fundamentami moralnymi i tym, jak rozumieją oni lewicową i prawicową orientację polityczną. Badanie miało charakter ilościowy o charakterze korelacyjnym. Uczestnikami badania było 328 osób zrekrutowanych w doborze opartym na ochotnikach. Do pomiaru zmiennych użyto Kwestionariusza kodów moralnych (MFQ-PL) oraz Kwestionariusza przekonań politycznych (KPP).

PROCES WYWODU: Sformułowano dwie hipotezy: Osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych podczas formułowania sądów moralnych doświadczają słabszych intuicji związanych z fundamentami troski i sprawiedliwości niż osoby o lewicowych poglądach (H1). Określenia „prawicowy” i „lewicowy” w większym stopniu odnoszą się do obyczajowości niż ekonomii w autodeklaracjach orientacji politycznej Polaków (H2). Do zweryfikowania hipotez użyto odpowiednich testów statystycznych.

Sugerowane cytowanie: Brzozowska, N., & Prusak, J. (2025). Intuicje moralne osób o różnych poglądach ekonomicznych i ich znaczenie w polskim podziale ideologicznym. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 229–251. DOI: 10.35765/HP.2765.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Uzyskane wyniki potwierdziły obie hipotezy. Możliwym wyjaśnieniem pierwszej jest odwołanie się do zależności pomiędzy ekonomiczną prawicowością a orientacją na dominację społeczną. W przypadku fundamentu troski różnice mogą wynikać z dominacji społecznej, a w przypadku fundamentu sprawiedliwości ze sposobu zoperacjonalizowania tej zmiennej w kwestionariuszu. W przypadku drugiej hipotezy należy wziąć pod uwagę specyfikę polskiej transformacji społecznej.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Pytając o poglądy polityczne Polaków w kategoriach lewicowości i prawicowości, uzyskamy odpowiedź informującą w większym stopniu o poglądach obyczajowych niż o orientacji ekonomicznej. Prawdopodobnie wyjątek mogą stanowić mężczyźni. Dalsze badania powinny uwzględnić eksperyment lub badanie w planie podłużnym, przeanalizować zmienne socjodemograficzne jako moderatory, być reprezentatywne oraz lepiej uchwycić semantykę pojęć „lewica” i „prawica”.

SŁOWA KLUCZOWE:

teoria fundamentów moralnych, model podwójnego procesu, orientacja polityczna, Polacy

Abstract

MORAL INTUITIONS OF PEOPLE WITH DIFFERENT ECONOMIC VIEWS AND THEIR IMPORTANCE IN THE POLISH IDEOLOGICAL DIVIDE

RESEARCH OBJECTIVE: Analysis of the relationship between moral intuitions and economic views of Poles, and verification of a relationship between self-declaration of political orientation and its standardized measurement. Research was limited only to economic political orientation identified as a research gap in the literature.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problem addressed the issue of differences between leftist and rightist economic views in terms of moral intuitions related to different moral foundations, and how respondents understand left- and right-wing political orientation. The study was correlational. The survey involved 328 people recruited in a volunteer-based selection. To measure the variables used The Moral Codes Questionnaire (MFQ-PL) and the Political Beliefs Questionnaire (KPP).

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Formulated hypothesis: Individuals with right-wing economic views experience weaker intuitions related to the foundations of concern and justice when making moral judgments than those with left-wing views (H1). The terms “right-wing” and “left-wing” relate more to

morality than economics in self-declarations of Poles' political orientation (H2). Appropriate statistical tests were used to verify the hypotheses.

RESEARCH RESULTS: The results obtained confirmed both hypotheses. A possible explanation for the first is to refer to the relationship between economic rightness and social dominance orientation. In the case of the foundation of concern, the differences may be due to social dominance. Regarding the foundation of justice, to the way this variable was operationalized. In the case of the second hypothesis, the specifics of Poland's social transformation should be considered.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Asking about the political views of Poles we will get an answer that informs more about moral views than economic orientation. Probably male respondents may be an exception. Further research should include experiment or longitudinal design study, analyse sociodemographic variables as moderators, be representative, and better capture the semantics of the terms "left" and "right".

KEYWORDS:

moral foundations theory, dual process model, political orientation, Poles

1. CEL NAUKOWY

Psychologia polityczna to – na najbardziej ogólnym poziomie – aplikacja tego, co wiemy o psychologicznym funkcjonowaniu ludzi, do badania polityki (Osborne & Sibley, 2022; Huddy, Sears, Levy, & Jerit, 2023). W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, co motywuje ludzi do wyboru takich, a nie innych poglądów politycznych, a szerzej światopoglądów, psychologowie coraz częściej sięgają do koncepcji moralności (Ben-Nun Bloom, 2023), która stała się przedmiotem intensywnych badań w ramach tak zwanej nowej psychologii moralności, wpisującej się w projekt naturalizacji etyki (Prusak & Nęcka, 2015).

Psychologowie nie osiągnęli konsensusu w kwestii tego, czym jest moralność, a niektórzy uważają wręcz, że osiągnięcie go jest zadaniem niewykonalnym (Stich, 2018). Nie oznacza to jednak, że psychologiczne badania moralności nie wnoszą nic wartościowego do badań polityki. Teorie domen moralności, badające, w jakim zakresie problemy społeczne są oceniane jako kwestie moralne, oraz teorie podwójnego procesu związane z przetwarzaniem informacji zostały

zastosowane do badania sądów moralnych (Ben-Nun Bloom, 2023; Brader & Gadarian, 2023). Mówiąc w skrócie, teorie podwójnego procesu ukazują, że w sformułowaniu osądu moralnego uczestniczą zarówno procesy automatyczne, jak i kontrolowane. Jedną z takich koncepcji jest model społeczno-intuicjonistyczny (*Social Intuitionist Model*, SIM) oraz oparta na nim teoria fundamentów moralnych (*Moral Foundations Theory*, MFT) sformułowane przez Jonathana Haidta. Pomimo krytyki, z jaką się spotyka, MFT stała się dominującym podejściem do badania moralności wśród psychologów (por. Ellemers i in., 2019), i ważnym punktem odniesienia dla psychologów polityki (por. Huddy, Sears, Levy & Jerit, 2023).

Głównym celem naukowym artykułu jest prezentacja wyników badań korelacyjnych nad związkiem intuicji moralnych z poglądami ekonomicznymi Polaków. Dodatkowo sprawdzono istnienie związku między autodeklaracją orientacji politycznej a jej wystandaryzowanym pomiarem. Ograniczono się wyłącznie do ekonomicznej orientacji politycznej jako luki badawczej, ponieważ w polskich badaniach temat przekonań obyczajowych i fundamentów moralnych był już szeroko eksplorowany (por. Jarmakowski, 2015; Jarmakowski-Kostrzanowski & Jarmakowska-Kostrzanowska, 2016; Macko, 2012).

1.1. Orientacja polityczna i jej wymiary

Rozróżnienie na lewicę i prawicę jest współcześnie obecne w różnym stopniu we wszystkich europejskich demokracjach jako jedna z kluczowych zasad organizujących myślenie o orientacjach ideologicznych (Kwiatkowska i in., 2016). Wielu badaczy wskazuje jednak, że traktowanie terminów „lewica” i „prawica” jako przeciwległych biegunów jednego wymiaru ideologicznego nie jest trafne (Ashton i in., 2005; Choma i in., 2010). Słabość tego podejścia leży w błędnym założeniu, że pewne przekonania i wartości społeczne są tak mocno powiązane z kwestiami ekonomicznymi, że można je ująć na jednym kontinuum. Zdaniem Radkiewicza (2017) lepiej rozumieć orientację polityczną jako posiadającą dwa wymiary – jeden dotyczący kultury i tożsamości społecznej oraz drugi dotyczący kwestii społeczno-ekonomicznych. W krajach Europy Wschodniej związki między poglądami ekonomicznymi i obyczajowymi są bowiem

bardziej zróżnicowane niż na Zachodzie (Wójcik & Cisiak, 2012). Także w Polsce zależności te są bardzo niejednoznaczne.

Z badań niektórych autorów wynika, że w Polsce poglądy obyczajowe korelują ujemnie z poglądami ekonomicznymi (Duriez i in., 2005; Kossowska & Van Hiel, 2003). Inni badacze stwierdzają, że poglądy ekonomiczne w ogóle nie są związane z samookreśleniem na skali lewica-prawica (Baryła & Wojciszke, 2018). Autorzy sugerują, że fakt ten wynika z jednorodności poglądów ekonomicznych Polaków, wśród których poglądy prawicowe prawie wcale nie występują. Taki stan rzeczy ma istotne implikacje dla badań z zakresu nauk społecznych, w tym psychologii politycznej – pojawia się kwestia, czy dowiadujemy się czegoś o poglądach ekonomicznych Polaka, zadając mu proste pytanie: „Czy twoje poglądy polityczne są prawicowe czy lewicowe” – a jeśli tak, to w jakim stopniu.

1.2. Teoria fundamentów moralnych

Haidt (2001) ocenia, że sądy moralne częściej są wynikiem szybkich, automatycznych ocen (intuicji) niż świadomego rozumowania. Zgodnie z założeniami teorii fundamentów moralnych (Graham in., 2013; Haidt & Joseph, 2004) istnieje co najmniej pięć kategorii intuicji wspólnych dla wszystkich ludzi, które są odzwierciedleniem pięciu fundamentów moralnych. Należą do nich następujące opozycje:

- **Troska vs. krzywda**: fundamentem troski nazywamy wszelkie systemy funkcjonalne, które sprawiły, że dostrzeżenie cierpienia dawało szybki i automatyczny skutek w postaci motywacji do opieki, pielęgnowania i ochrony. Pierwotnie troskliwość była wywoływana przez oznaki cierpienia i niepokoju zauważone u własnego dziecka. Moduły percepcyjne związane z troską mogą być jednak aktywowane też przez inne dzieci, przez małe zwierzęta (które mają proporcje podobne do dzieci), a nawet przez opowieści o cierpieniu ludzi opisywane w gazetach.
- **Sprawiedliwość vs. oszustwo**: wyzwaniem adaptacyjnym, które dotyczy wszystkich ssaków żyjących w społecznościach, jest angażowanie się w wymiany i współpracę. Pierwotnie fundament sprawiedliwości był aktywowany przez

akty współpracy lub oszukiwania ze strony bezpośrednich partnerów interakcji. Obecnie dotyczy to także interakcji z obiektami nieożywionymi albo interakcji między osobami trzecimi, o których dowiadujemy się z plotek.

- **Lojalność vs. zdrada**: kolejne przystosowanie nabyte w toku ewolucji wiązało się z rywalizacją międzygrupową. Stała się ona decydująca dla przeżycia, zwłaszcza odkąd ludzie rozwinięli język, udoskonalili broń i stworzyli symbole plemienne. Jednostki, które posiadały cechy ułatwiające tworzenie trwałych koalicji z innymi, miały większe szanse na przetrwanie międzygrupowych starć. Dobrymi przykładami wykorzystania fundamentu lojalności przez współczesną kulturę konsumpcyjną są np. kibice klubów sportowych czy lojalność wobec marki.
- **Autorytet vs. kwestionowanie władzy**: wiele naczelnych, w tym szympansy i szympansy karłowate, żyje w społecznościach hierarchicznych. Te osobniki, które mają wrodzoną łatwość poruszania się w hierarchii i tworzenia korzystnych relacji z „przełożonymi” i „poddanymi”, mają przewagę nad tymi, które nie dostrzegają lub nie reagują odpowiednio w tych złożonych interakcjach społecznych (De Waal, 1982; Fiske, 1991). Sytuacje, które współcześnie aktywują fundament autorytetu, często są związane z nowoczesnymi instytucjami takimi jak sądy, policja oraz z hierarchią w miejscu pracy, np. podczas kontaktu z przełożonymi.
- **Świętość vs. degradacja**: historia hominidów obejmuje kilka punktów zwrotnych, w których zaczęliśmy być bardziej narażeni na niebezpieczeństwa ze strony patogenów i pasożytów, np. porzucenie drzew, życie w większych grupach oraz przejście na dietę obejmującą więcej mięsa (w tym padliny). Uważa się, że odpowiedzią na to istotne wyzwanie adaptacyjne było pojawienie się emocji wstrętu, która jest częścią tzw. behawioralnego systemu odpornościowego (*Behavioral Immune System, BIS*; Schaller & Park, 2011; Terrizzi i in., 2013). BIS jest mechanizmem, który wyewoluował w celu unikania kontaktu z potencjalnymi źródłami chorób. Ludzie, którzy odczuwali wstręt na poziomie społecznym, unikali członków obcych grup, mogących zaszkodzić grupie własnej poprzez ekspozycję na nowe patogeny. Obrzydzenie i BIS leżą u podstaw wielu reakcji

moralnych np. wobec imigrantów czy dewiantów seksualnych (Faulkner i in., 2004; Navarrete & Fessler, 2006; Rozin i in., 2008).

Różne społeczeństwa i grupy społeczne polegają na każdym z tych pięciu fundamentów w różnym stopniu. Różnice takie istnieją m.in. pomiędzy grupami ludzi o odmiennej orientacji politycznej. Graham i współpracownicy (2009) wykazali, że formułując sądy moralne, liberałowie czerpią głównie z fundamentów troski i sprawiedliwości, podczas gdy konserwatyści bardziej polegają na fundamentach lojalności, autorytetu oraz świętości.

1.3. Model podwójnego procesu Duckitta

Inspiracją do postawienia hipotez testowanych w tej pracy była koncepcja, która jest związana zarówno z teorią fundamentów moralnych, jak i z orientacją polityczną – mowa o modelu podwójnego procesu autorstwa Duckitta (2001) (nie należy mylić z teorią o podwójnym procesie odnoszącymi się do sądów moralnych – „podwójność” tych teorii leży w rozróżnieniu procesów świadomych i automatycznych; „podwójność” u Duckitta dotyczy dwóch grup motywów). Zgodnie z tym modelem istnieją dwie grupy motywów, które są związane z dwoma rodzajami politycznych poglądów pravicowych. Obyczajowe poglądy pravicowe ściśle wiążą się z pravicowym autorytaryzmem (*Right-Wing Authoritarianism*, RWA). RWA predysponuje do postrzegania świata jako miejsca niebezpiecznego, co aktywuje u osoby dążenia do zapewnienia sobie bezpieczeństwa (Piątkowski, 2018). Natomiast pravicowe poglądy ekonomiczne są związane z orientacją na dominację społeczną (*Social dominance orientation*, SDO), która odpowiada za interpretowanie świata jako miejsca nieustannej rywalizacji, co uruchamia dążenia do dominacji nad jednostkami postrzeganymi jako słabsze. Osoby z wysoką SDO cenią znaczenie władzy, dominacji oraz wyższości w przeciwieństwie do egalitaryzmu, humanitaryzmu i uniwersalizmu (Sibley & Duckitt, 2010). Osoby takie wyrażają poparcie dla wolnorynkowego kapitalizmu oraz sprzeciwiają się polityce społecznej związanej z próbami zatarcia różnic statusu poszczególnych grup.

Korelacja między pravicowymi poglądami ekonomicznymi a orientacją na dominację społeczną została potwierdzona w badaniach

na polskiej próbie ($r = 0,51$, $p < 0,01$) (Czarnek i in., 2017). Znane są również zależności między prawicowym autorytaryzmem i orientacją na dominację społeczną a fundamentami moralnymi postulowanymi przez teorię fundamentów moralnych. Badania Federico i współpracowników (2013) pokazały, że SDO jest związana z fundamentami troski i sprawiedliwości, a RWA – z fundamentami lojalności, autorytetu i świętości. Oznacza to, że im silniejsze przekonania antyegalitarne posiada osoba (wysoka orientacja na dominację społeczną), tym mniej polega na fundamentach troski i sprawiedliwości. Natomiast osoba odbierająca świat jako miejsce niebezpieczne i dążąca do utrzymania ładu społecznego (wysoki prawicowy autorytaryzm) w większym stopniu polega na fundamentach lojalności, autorytetu i świętości.

2. PROBLEM I METODY BADAWCZE

Badanie miało na celu ocenę związku pomiędzy intuicjami moralnymi a poglądami ekonomicznymi Polaków.

Problem badawczy sformułowano w postaci pytania: *Jaka jest różnica pomiędzy osobami o lewicowych i prawicowych poglądach ekonomicznych pod względem intuicji moralnych związanych z różnymi fundamentami moralnymi?*

Opierając się na wzajemnych powiązaniach między orientacją polityczną, fundamentami moralnymi oraz RWA i SDO, można wyciągnąć przypuszczenie, że osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych (nasilona orientacja na dominację społeczną) będą mniej polegać na fundamentach troski i sprawiedliwości w porównaniu do osób o lewicowych poglądach ekonomicznych. Natomiast pozostałe fundamenty prawdopodobnie nie będą różnicować osób o lewicowej i prawicowej orientacji ekonomicznej, ponieważ fundament lojalności, autorytetu i świętości wydają się związane z politycznymi poglądami obyczajowymi (prawicowy autorytaryzm).

Na podstawie przytoczonego wyżej rozumowania popartego przeglądem literatury postawiono następującą hipotezę:

- H1. Osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych podczas formułowania sądów moralnych doświadczają słabszych intuicji związanych z fundamentami troski i sprawiedliwości niż osoby o lewicowych poglądach ekonomicznych.

Pytając Polaka, czy ma poglądy prawicowe czy lewicowe, nie wiemy do końca, co uwzględni w treści swojej odpowiedzi – może oprzeć się wyłącznie na swoich przekonaniach obyczajowych lub wziąć pod uwagę zarówno kwestie obyczajowe, jak i ekonomiczne. Co prawda badania wskazują na to, że w Polsce linia podziału na prawicę i lewicę przebiega bardziej ze względu na poglądy obyczajowe (Kitschelt i in., 1999), czego przyczyną była mała różnorodność pogląd ekonomicznych reprezentowanych przez partie polityczne w okresie potransformacyjnym gospodarczej (Kwiatkowska i in., 2016). Jednak scena polityczna oraz świadomość polityczna ludzi ciągle się zmieniają i w tych sferach Polska staje się coraz bardziej podobna do państw zachodnich.

Dlatego drugim celem niniejszego badania będzie sprawdzenie: jak Polacy rozumieją terminy „lewica” i „prawica”.

Wyniki tego badania umożliwią potem trafną interpretację odpowiedzi samoopisowych na pytanie: „Jak określisz swoje poglądy na kontinuum lewica-prawica?”. Można przypuszczać, że:

H2: Określenia „prawicowy” i „lewicowy” w większym stopniu odnoszą się do obyczajowości niż ekonomii w autodeklaracjach orientacji politycznej Polaków.

Badanie zostało przeprowadzone według korelacyjnego schematu badań ilościowych. Wybór narzędzi badawczych został podyktowany specyfiką zmiennych związanych z celem pracy.

2.1. Zastosowane narzędzia badawcze

Do pomiaru intuicji moralnych związanych z pięcioma fundamentami został użyty Kwestionariusz kodów moralnych (MFQ-PL), który jest polską wersją *Moral Foundation Questionnaire* – narzędzia opracowanego przez Grahama i współpracowników (2011). Autorami polskiej adaptacji są Tomasz Jarmakowski-Kostrzanowski i Lilianna Jarmakowska-Kostrzanowska (2016). MFQ-PL składa się z dwóch części, każda z nich zawiera 15 pozycji. W skład pierwszej podskali „Deklarowanej ważności kodów (fundamentów)” wchodzi bezpośrednio pytania o to, jak ważne jest dla badanego dane kryterium (fundament) w kontekście moralnej oceny zachowania. W skład drugiej podskali „Ocen moralnych” wchodzi twierdzenia,

co do których osoby badane muszą ocenić, w jakim stopniu się z nimi zgadzają lub nie. Stopień, w jakim osoba badana zgadza się z danym stwierdzeniem, jest odzwierciedleniem subiektywnej ważności fundamentu moralnego. MFQ-PL jest narzędziem rzetelnym i trafnym.

Do pomiaru orientacji politycznej posłużył Kwestionariusz przekonań politycznych skonstruowany wiele lat temu przez Bogdana Wojciszkego, poprawiony i opracowany psychometrycznie w roku 2017 (Czarnek i in., 2017). Autorzy ostatecznej wersji zdecydowali, że kwestionariusz będzie mierzył przekonania polityczne osobno w kwestiach kulturowych i ekonomicznych. Na podstawie analizy Boskiego (1993) dotyczących rozumienia lewicowości i prawicowości w Polsce uznano, że podskala przekonań kulturowych powinna składać się z dwóch podwymiarów: fundamentalizmu religijnego (6 pozycji) i ksenofobii (3 pozycji). W skład wymiaru przekonań ekonomicznych wchodzi podwymiary: akceptacja kapitalizmu (3 pozycje) i antyinterwencjonizm (7 pozycji). Badani udzielają odpowiedzi na skali od 1 („zdecydowanie się nie zgadzam”) do 5 („zdecydowanie się zgadzam”). Wyniki w podwymiarach fundamentalizmu religijnego, ksenofobii, akceptacji kapitalizmu oraz antyinterwencjonizm otrzymuje się przez obliczenie średniej arytmetycznej z pozycji tworzących daną podskalę. Aby otrzymać wynik dla wymiarów przekonań kulturowych oraz przekonań ekonomicznych, należy uśrednić wyniki ze składających się na nie podwymiarów. Im większy wynik na każdym z wymiarów, tym bardziej prawicowe poglądy ma osoba badana, jednak autorzy kwestionariusza nie określają, jakie wartości należy osiągnąć, aby zostać zakwalifikowanym jednoznacznie jako osoba o poglądach lewicowych lub prawicowych. Dla potrzeb niniejszego badania przyjęto, że osoby, które uzyskały wynik na wymiarze ekonomicznym mniejszy niż 2,5 zostaną zakwalifikowane jako lewicowe ekonomicznie, a osoby, których wynik był większy niż 3,5 – jako prawicowe ekonomicznie. KPP jest narzędziem rzetelnym i trafnym. Wartości współczynników α Cronbacha wynosi 0,90 dla wymiaru przekonania kulturowe oraz 0,83 dla wymiaru przekonania ekonomiczne.

2.2. Osoby badane i procedura

Dane do badania zbierano w okresie od stycznia do marca 2023 roku. Wszyscy badani wypełniali ankietę w wersji elektronicznej, która została przygotowana przy pomocy serwisu profitest.pl. Na pierwszej stronie znajdowała się instrukcja, w której podano przybliżony czas badania oraz informacje o anonimowości i dobrowolności udziału. W następnej kolejności badani uzupełniali dane demograficzne: płeć, wiek i wykształcenie. Dalej było prezentowane pytanie dotyczące samookreślenia na skali lewica-prawica. Na koniec badani wypełniali KPP oraz MFQ-PL. W badaniu wzięło udział 328 osób. Średnia wieku wyniosła 32 lata ($SD = 13$, min. = 18, maks. = 75). Liczebność osób poszczególnej płci i poziomów wykształcenia przedstawiają tabele 1 i 2.

Tabela 1. Struktura grupy ze względu na płeć

Płeć	<i>n</i>	%
Kobieta	181	55
Mężczyzna	143	44
Inna	4	1

Tabela 2. Struktura grupy ze względu na wykształcenie

Wykształcenie	<i>n</i>	%
Podstawowe	6	2
Zawodowe	6	2
Średnie	35	11
Student	98	30
Wyższe	183	56

Badani byli rekrutowani za pośrednictwem ogłoszeń w serwisie społecznościowym. 48 osób wypełniło ankietę w odpowiedzi na prośbę zamieszczoną na grupach dla osób o poglądach libertariańskich. Nie były to jednak grupy zamknięte, a ich członkowie nie byli weryfikowani w niezawodny sposób jako posiadający określone poglądy lub jako należący do konkretnej partii. Dlatego można o tych osobach stwierdzić jedynie, że były prawdopodobnie w większym stopniu zainteresowane polityką niż populacja ogólna. Z tego względu zostali wyłączeni z analiz mających na celu udzielenie odpowiedzi na pytanie o rozumienie słów „lewicowy” i „prawicowy”.

Celem tego badania nie jest sprawdzenie, jak osoba zainteresowana polityką rozumie powyższe terminy, tylko jak rozumie je przeciętna osoba.

3. PROCES WYWODU

W celu udzielenia odpowiedzi na pytanie o różnice w zakresie intuicji moralnych osób o lewicowych i prawicowych poglądach ekonomicznych (H1) został użyty test U Manna-Whitneya. Wybór tekstu nieparametrycznego był podyktowany ostrożnością wobec uznawania wyników z MFQ-PL za wartości skali mocniejszej niż porządkowa oraz ze względu na nierównoliczność grup. Grupa osób o prawicowych poglądach ekonomicznych liczyła 68 osób, a o lewicowych poglądach – 124 osoby. Aby dowiedzieć się, w jaki sposób Polacy rozumieją określenia „prawicowy” i „lewicowy” (H2), skorelowano odpowiedzi na pytanie „Jak, ogólnie rzecz biorąc, określiłabyś/określiłbyś swoje poglądy na skali od «zdecydowanie lewicowe» do «zdecydowanie prawicowe?»” oraz wyniki dwóch skal kwestionariusza KPP – skali przekonań kulturowych i skali przekonań ekonomicznych. Ponieważ pytanie „Jak, ogólnie rzecz biorąc, określiłabyś/określiłbyś swoje poglądy na skali od «zdecydowanie lewicowe» do «zdecydowanie prawicowe?»” służyło badanym do przypisania etykiety lewica-prawica własnym poglądom, wyniki ilościowe tego pytania będą określane skrótem PE (pytanie- etykieta). Wyniki skali przekonań kulturowych będą określane jako „poglądy obyczajowe”, a wyniki skali przekonań ekonomicznych jako „poglądy ekonomiczne”. Wybrano współczynnik nieparametryczny, ponieważ rozkłady zmiennych nie spełniały kryterium normalności.

4. WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ

Analizie poddano dwie hipotezy:

- H1: Osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych podczas formułowania sądów moralnych doświadczają słabszych intuicji związanych z fundamentami troski i sprawiedliwości niż osoby o lewicowych poglądach ekonomicznych.

- H2: Określenia „prawicowy” i „lewicowy” w większym stopniu odnoszą się do obyczajowości niż ekonomii w autodeklaracjach orientacji politycznej Polaków.

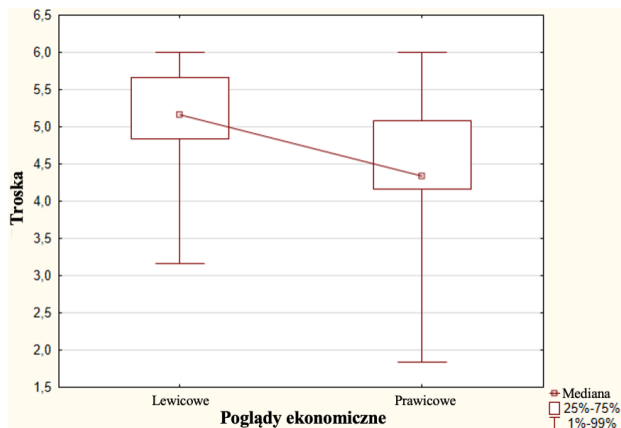
4.1. Weryfikacja hipotezy H1

Wyniki testu U przedstawia tabela 3. Jak można zauważyć, mediany są niższe w grupie osób o prawicowych poglądach ekonomicznych, a wynik ten jest istotny statystycznie. Wielkość efektu wyrażona współczynnikiem korelacji Wendta jest umiarkowana zarówno dla fundamentu sprawiedliwości, jak i dla troski. Oznacza to, że osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych doświadczają nieco słabszych intuicji moralnych związanych z fundamentem troski i sprawiedliwości niż osoby o poglądach lewicowych. Różnice między medianami w grupach zostały przedstawione na wykresach 1 i 2.

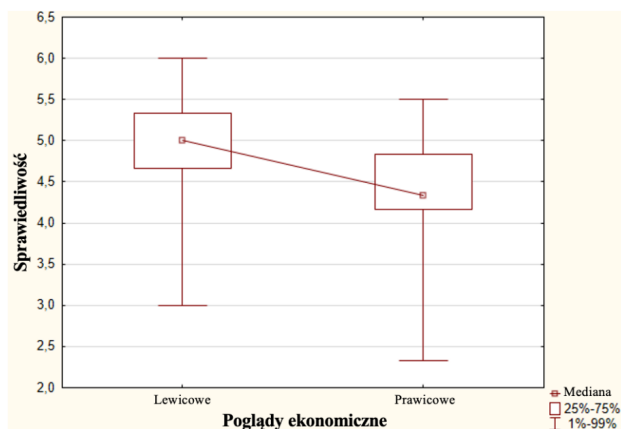
Tabela 3. Wyniki testu U

	<i>Me</i>	<i>Z</i>	<i>U</i>	<i>r</i>
Troska				
Osoby o poglądach prawicowych	4,33	-5,54*	2175,50	0,48
Osoby o poglądach lewicowych	5,17			
Sprawiedliwość				
Osoby o poglądach prawicowych	4,33	-5,15*	2318,50	0,45
Osoby o poglądach lewicowych	5,00			
* $p < 0,05$				

Wykres 1. Mediany dla fundamentu **troski** w grupie osób lewicowych i prawicowych

Wykres 2. Mediany dla fundamentu **sprawiedliwość** w grupie osób lewicowych i prawicowych

4.2. Weryfikacja H2

Współczynniki korelacji rang Spearmana między PE, poglądami obyczajowymi i poglądami ekonomicznymi przedstawia tabela 4. Zgodnie z postawioną hipotezą PE silniej koreluje z poglądami obyczajowymi niż z poglądami ekonomicznymi. PE słabo koreluje

z poglądami ekonomicznymi, natomiast między PE a poglądami obyczajowymi zachodzi bardzo silny związek. Oznacza to, że im bardziej prawicowe poglądy badany deklaruje w „pytaniu o etykiety”, tym bardziej prawicowe są jego poglądy obyczajowe mierzone kwestionariuszem, a w przypadku poglądów ekonomicznych współzmiennosc ta jest dużo słabsza.

Tabela 4. Korelacje między PE a poglądami ekonomicznymi oraz obyczajowymi ($n = 280$)

	PE	Poglądy ekonomiczne – KPP	Poglądy obyczajowe – KPP
PE			
Poglądy ekonomiczne – KPP	0,35*		
Poglądy obyczajowe – KPP	0,70*	0,12*	
* $p < 0,05$			

Jak obrazuje tabela 5, w grupie kobiet ($n = 178$) poglądy ekonomiczne korelują z PE dużo słabiej (prawie zerowo) niż poglądy obyczajowe (bardzo silny związek). Inaczej sytuacja przedstawia się w grupie mężczyzn ($n = 98$), gdzie rozbieżność ta jest dużo mniejsza – poglądy ekonomiczne wyraźnie korelują z PE, natomiast poglądy obyczajowe z PE – bardzo silnie.

Tabela 5. Porównanie korelacji w grupach kobiet i mężczyzn

	PE	Poglądy ekonomiczne – KPP	Poglądy obyczajowe – KPP
PE			
Poglądy ekonomiczne – KPP	K: 0,16* M: 0,51*		
Poglądy obyczajowe – KPP	K: 0,72* M: 0,73*	K: 0,04 M: 0,24*	
* $p < 0,05$			

W tabeli 6 porównano korelacje dla grup z wykształceniem średnim, wyższym oraz studentów. Poziom skorelowania PE z poglądami ekonomicznymi jest podobny w grupie studentów oraz osób z wyższym wykształceniem (związek słaby). Dla osób z wykształceniem średnim współczynnik korelacji PE z poglądami ekonomicznymi jest praktycznie zerowy i nieistotny statystycznie (należy wziąć pod uwagę, że ta grupa była najmniej liczna). Związek PE z poglądami

obyczajowymi jest wyraźny w grupie osób ze średnim wykształceniem oraz bardzo silny w grupie studentów i osób z wykształceniem wyższym. Dla każdego poziomu wykształcenia utrzymał się wzór zależności, że PE w zdecydowanie większym stopniu koreluje z poglądami obyczajowymi niż z ekonomicznymi.

Tabela 6. Porównanie korelacji dla różnych poziomów wykształcenia (wykształcenie średnie: $n = 29$, studenci: $n = 89$, wykształcenie wyższe: $n = 150$)

	PE	Poglądy ekonomiczne – KPP	Poglądy obyczajowe – KPP
PE			
Poglądy ekonomiczne – KPP	Ś: 0,09		
	S: 0,36*		
	W: 0,35*		
Poglądy obyczajowe – KPP	Ś: 0,63*	Ś: -0,25	
	S: 0,73*	S: 0,17	
	W: 0,70*	W: 0,13	
* $p < 0,05$			

5. Dyskusja, ograniczenia badawcze i zastosowanie wyników

Uzyskane wyniki potwierdziły hipotezę H1, że formułując sądy moralne, osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych doświadczają słabszych intuicji moralnych związanych z fundamentami troski i sprawiedliwości niż osoby o lewicowych poglądach ekonomicznych. Jednym z możliwych sposobów wyjaśnienia tego wyniku jest odwołanie się do związku pomiędzy ekonomiczną prawicowością a orientacją na dominację społeczną (Duckitt, 2001). Orientacja na dominację społeczną jest predyktorem poparcia dla wolnorynkowego kapitalizmu czy polityki antyopiekuńczej (Duckitt & Sibley, 2010). Osoby zorientowane na dominację społeczną popierają wyższość jednych grup społecznych nad innymi, a ich cele motywacyjne dotyczą siły, władzy i panowania nad innymi. Wynika to z faktu, że ludzie z wysoką SDO postrzegają świat społeczny jako miejsce walki o przetrwanie, gdzie szanse mają tylko najsilniejsi. Taka postawa wyjaśnia, dlaczego dla osób prawicowych ekonomicznie kwestie cierpienia, krzywdy oraz opieki mają mniejsze znaczenie przy dokonywaniu

ocen moralnych. W świecie, gdzie słabość oznacza przegraną, bardziej słusze wydaje się dbanie o własną pozycję w hierarchii niż zatroskanie o zaspokojenie cudzych potrzeb i uchronienie innych ludzi od krzywdy. Prawdopodobnie dlatego osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych słabiej polegają na fundamencie troski w porównaniu do osób o poglądach lewicowych.

Trudniejsza do wyjaśnienia wydaje się różnica w zakresie intuicji sprawiedliwości między osobami o odmiennych poglądach ekonomicznych. Ludzie popierający gospodarkę rynkową i kapitalizm zdają się przywiązywać szczególną wagę do takiego podziału dóbr, gdzie każdy dostaje tyle, na ile sobie zasłużył własnym wysiłkiem i pracą, co brzmi jak bardzo sprawiedliwa zasada. I rzeczywiście taka jest, o ile rozumiemy sprawiedliwość jako proporcjonalność. Haidt wraz z zespołem (2014) zebrali dane, które świadczą, że amerykańscy konserwatyści (osoby o ekonomicznych i obyczajowych poglądach prawicowych) w porównaniu do liberałów przywiązują większą wagę do sprawiedliwości, o ile jest zdefiniowana właśnie w kategoriach proporcjonalności. Czym zatem wytłumaczyć inny wynik przeprowadzonego badania?

Jak już zostało wyżej wspomniane, osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych charakteryzują się wyższym poziomem orientacji na dominację społeczną, czyli większym pragnieniem hierarchii w grupie społecznej, a także niechęcią do egalitaryzmu (Pratto i in., 1994). Jak podaje internetowa Encyklopedia PWN, egalitaryzm to „pogląd społeczno-polityczny, zakładający przyrodzoną równość wszystkich ludzi i uznający zasadę równości za podstawę sprawiedliwego ustroju społecznego” (*Egalitaryzm*, b.d.). W teorii fundamentów moralnych fundament sprawiedliwości wydaje się zoperacjonalizowany właśnie w kategoriach nawiązujących do egalitaryzmu. Wskazuje na to między innymi treść itemów wchodzących w skład skali Sprawiedliwości w kwestionariuszu MFQ-PL, np.: „Przy ocenie czyjeś zachowania jako dobre lub złe jak ważny jest dla Pani/Pana fakt, czy ktoś był traktowany inaczej niż inni” czy też: „Uważam, że jest to moralnie złe, że dzieci bogatych ludzi mają znacząco lepszy start w życiu niż dzieci biednych ludzi”. Do podobnego wniosku doszedł również Ravi Iyer (2009) – badacz zwrócił uwagę, że miary sprawiedliwości używane w badaniach nad MFT koncentrują się raczej na „równości” niż na sprawiedliwości oraz że troska o równość

jest często motywowana troską o innych, podczas gdy troska o sprawiedliwość może mieć odrębną motywację (Iyer i in., 2010). Niższy wynik w zakresie fundamentu sprawiedliwości w grupie osób prawicowych ekonomicznie (w porównaniu do osób lewicowych) jest prawdopodobnie efektem tego, że teoria fundamentów moralnych rozumie sprawiedliwość w myśl zasady „wszystkim po równo” (egalitaryzm), a nie „wszystkim według zasług” (proporcjonalność).

Potwierdzono również drugą z postawionych hipotez H2, że w polskim języku potocznym słowa „prawicowy” i „lewicowy” w większym stopniu odnoszą się do obyczajowości niż ekonomii. Mówiąc o lewicowości i prawicowości, Polacy bardziej biorą pod uwagę kwestie takie jak relacje Kościół–państwo czy postawę wobec mniejszości narodowych i obcych. W znacznie mniejszym stopniu uwzględnia się wtedy sprawy ekonomiczne dotyczące na przykład gospodarki wolnorynkowej czy programów socjalnych. Taki stan rzeczy wynika prawdopodobnie z faktu, że przez większość polskiego okresu potransformacyjnego partie polityczne były zbliżone do siebie na płaszczyźnie gospodarczej (Kwiatkowska i in., 2016). W efekcie największe ugrupowania rywalizowały ze sobą na polu kulturowo-ideologicznym, a najistotniejsze różnice między partiami zaczęły dotyczyć kwestii obyczajowych. Kategorie prawicy i lewicy wiązały się w większym stopniu z kwestiami obyczajowymi niż ekonomicznymi jeszcze wiele lat po transformacji, bo nawet w 2016 roku (Baryła & Wojciszke, 2018).

Ciekawe zależności można zauważyć, porównując wyniki w grupach kobiet i mężczyzn oraz między różnymi poziomami wykształcenia. Badanie wykazało, że mężczyźni używają określeń „prawica” i „lewica” zarówno w kontekście obyczajowym, jak i ekonomicznym, choć w tym drugim rzadziej, natomiast kobiety odnoszą te wyrażenia wyłącznie do spraw obyczajowych. Co interesujące, zarówno wśród studentów, jak i wśród osób z wykształceniem wyższym oraz średnim słowa „prawicowy” i „lewicowy” w większym stopniu odnoszą się do obyczajowości niż ekonomii. Wyniki tej części badania mogą mieć implikacje praktyczne dla psychologów badających orientację polityczną za pomocą samookreślenia na kontinuum od poglądów lewicowych do prawicowych, co jest bardzo często spotykaną metodą. Najważniejsza informacja dotyczy faktu, że pytając o poglądy polityczne w kategoriach lewicowości i prawicowości, uzyskamy

odpowiedź informującą w większym stopniu o poglądach obyczajowych niż o orientacji ekonomicznej jednostki. Prawdopodobnie wyjątek mogą stanowić mężczyźni respondenci, którzy wezmą pod uwagę także swoje poglądy ekonomiczne. W badaniach, gdzie przekonania gospodarcze są ważną zmienną, należy rozważyć zastosowanie innych metod pomiaru (np. kwestionariusz).

Na koniec należy wskazać na ograniczenia zaprezentowanego badania. Po pierwsze, na podstawie zastosowanej procedury nie można wyciągnąć wniosków, że orientacja polityczna jest przyczyną różnic w zakresie fundamentów moralnych lub na odwrót. Aby uzyskać informacje o przyczynowości, należałoby przeprowadzić eksperyment lub badania w planie podłużnym. W przyszłych badaniach warto by uwzględnić możliwe alternatywne wyjaśnienia dla uzyskanych różnic, np. wpływ socjalizacji politycznej czy specyfiki polskiego systemu partyjnego oraz uwzględnić dodatkowe miary sprawiedliwości, które różnicowałyby proporcjonalność i egalitaryzm.

Po drugie, struktura próby badawczej nie odzwierciedla wiernie struktury polskiego społeczeństwa, nie obejmuje w reprezentatywny sposób osób o różnym poziomie wykształcenia, zamożności czy różnym miejscu zamieszkania, a więc czynników, które mogą wpływać zarówno na poglądy ekonomiczne, jak i intuicje moralne. Bez tych informacji i kontroli innych zmiennych zakłócających trudniej ocenić rzeczywisty charakter zaobserwowanych różnic. W przyszłych badaniach należałoby wziąć pod uwagę zmienne społeczno-demograficzne jako czynniki moderujące.

Wyniki dotyczące różnego rozumienia terminów „prawica” i „lewica” ze względu na płeć wymagają pogłębienia teoretycznego, gdyż w artykule nie wskazano teorii psychologicznej, która by je wyjaśniała. Dalsze badania należałoby poszerzyć o analizę szerszego kontekstu historycznego i medialnego oraz uzupełnić badania ilościowe o komponent jakościowy, by lepiej uchwycić semantykę pojęć „lewica” i „prawica”.

Pomimo wskazanych ograniczeń metodologicznych przeprowadzonego badania artykuł stanowi interesujący punkt wyjścia do dalszych badań, które powinny uwzględniać bardziej kompleksowe podejście do relacji między moralnością a poglądami ekonomicznymi.

BIBLIOGRAFIA

- Ashton, M.C., Danso, H.A., Maio, G.R., Esses, V.M., Bond, M.H., & Keung, D.K. (2005). Two dimensions of political attitudes and their individual difference correlates: A cross-cultural perspective. W R.M. Sorrentino, D. Cohen, J.M. Olson, & M.P. Zanna (Red.), *Culture and social behavior. The Ontario Symposium* (s. 1–29). Mahwah: Erlbaum.
- Baryła, W., & Wojciszke, B. (2018). Czy „fundamentem polskości jest Kościół i jego nauka”? Poglądy polityczne Polaków w latach 1998 i 2016. W M. Drogoz (Red.), *Podzielony umysł społeczny. Polska po ćwierćwieczu demokracji* (s. 71–96). Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Filomatów.
- Ben-Nun Bloom, P. (2023). Morality As The Enduring Basis Of Public Opinion. W L. Huddy, D.O. Sears, J.S. Levy, & J. Jerit (Red.), *The Oxford Handbook of Political Psychology* (s. 649–693). New York: Oxford University Press.
- Boski, P. (1993). O dwóch wymiarach lewicy–prawicy na scenie politycznej i w wartościach politycznych polskich wyborców. W J. Reykowski (Red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej* (s. 49–100). Warszawa: Instytut Psychologii PAN.
- Choma, B.L., Ashton, M.C., & Hafer, C.L. (2010). Conceptualizing Political Orientation in Canadian Political Candidates: A Tale of Two (Correlated) Dimensions. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 42(1), 24–33. DOI: 10.1037/a0015650
- Czarnek, G., Dragon, P., Szwed, P., & Wojciszke, B. (2017). Kwestionariusz przekonań politycznych: własności psychometryczne. *Psychologia Społeczna*, 12, 2(41), 205–222. DOI: 10.7366/1896180020174108
- Duckitt, J. (2001). A dual process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. W M.P. Zanna (Red.), *Advances in experimental social psychology* (s. 41–113). Amsterdam: Academic Press.
- Duriez, B., Van Hiel, A., & Kossowska, M. (2005). Authoritarianism and social dominance in Western and Eastern Europe: The importance of the sociopolitical context and of political interest and involvement. *Political Psychology*, 26, 299–320. DOI: 10.1111/j.1467-9221.2005.00419.x
- Ellemers, N., van der Toorn, J., Paunov, Y., & van Leeuwen, T. (2019). The psychology of morality: A review and analysis of empirical studies published from 1940 through 2017. *Personality and Social Psychology Review*, 23(4), 332–366. DOI: 10.1177/1088868318811759
- Egalitaryzm (b.d.). W Encyklopedia PWN. Pobrano z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/egalitaryzm;4008121.html> (dostęp: 01.05.2024).
- Faulkner, J., Schaller, M., Park, J.H., & Duncan, L.A. (2004). Evolved disease-avoidance mechanisms and contemporary xenophobic

- attitudes. *Group Processes & Intergroup Relations*, 7(4), 333–353. DOI: 10.1177/136843020404614
- Federico, C.M., Weber, C.R., Ergun, D., & Hunt, C. (2013). Mapping the Connections between Politics and Morality: The Multiple Sociopolitical Orientations Involved in Moral Intuition. *Political Psychology*, 34(4), 589–610. DOI: <https://doi.org/10.1111/pops.12006>
- Gadarian, S.K., & Brader, T. (2023). Emotion and political psychology. W L. Huddy, D.O. Sears, J.S. Levy, & J. Jerit (Red.), *The Oxford Handbook of Political Psychology* (s. 191–247). New York: Oxford University Press.
- Graham, J., Haidt, J., Koleva, S., Motyl, M., Iyer, R., Wojcik, S.P., & Ditto, P.H. (2013). Chapter Two – Moral Foundations Theory: The Pragmatic Validity of Moral Pluralism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 47, 55–130. DOI: 10.1016/B978-0-12-407236-7.00002-4
- Graham, J., Haidt, J., & Nosek, B.A. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(5), 1029–1046. DOI: 10.1037/a0015141
- Graham, J., Nosek, B.A., Haidt, J., Iyer, R., Koleva, S., Ditto, P.H. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(2), 366–385. DOI: 10.1037/a0021847
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108(4), 814–834. DOI: 10.1037/0033-295X.108.4.814
- Haidt, J. (2014). *Prawy umysł*. Sopot: Smak Słowa.
- Haidt, J., & Joseph, C. (2004). Intuitive Ethics: How Innately Prepared Intuitions Generate Culturally Variable Virtues. *Daedalus*, 133(4), 55–66. DOI: 10.1162/0011526042365555
- Huddy, L., Sears, D.O., Levy, J.S., & Jerit, J. (Red.) (2023). *The Oxford Handbook of Political Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Iyer, R. (2009). *What are the basic foundations of morality?* Pobrano z: <http://www.polipsych.com/2009/11/13/what-are-the-basic-foundations-of-morality/> (dostęp: 26.06.2012).
- Iyer, R., Read, S.J., & Correia, J. (2010). Functional justice: Productivity and well-being goals define fairness. *SSRN*, 1691969. DOI: 10.2139/ssrn.1691969
- Jarmakowski, T. (2015). Kody (intuicje) moralne jako predyktory poglądów politycznych i społecznych. Wystąpienie na XII Zjeździe Polskiego Stowarzyszenia Psychologii Społecznej, Łódź, Polska.
- Jarmakowski-Kostrzanowski, T., & Jarmakowska-Kostrzanowska, L. (2016). Polska adaptacja Kwestionariusza kodów moralnych (MFQ-PL). *Psychologia Społeczna*, 11, 4(39), 489–508. DOI: 10.7366/1896180020163908

- Kitschelt, H., Mansfeldova, Z., Markowski, R., & Tóka, G. (1999). *Post-Communist Party Systems, Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kossowska, M., & Van Hiel, A. (2003). The relationship between need for closure and conservative beliefs in Western and Eastern Europe. *Political Psychology, 24*, 501–518. DOI: 10.1111/0162-895X.00338
- Kwiatkowska, A., Czeźnik, M., Żerkowska-Balas, M., & Stanley, B. (2016). Ideologiczna treść wymiaru lewica-prawica w Polsce w latach 1997–2015. *Studia socjologiczne, 4*(223), 97–129.
- Macko, A. (2012). Intuicje moralne młodych polskich liberałów i konserwatystów. *Psychologia Społeczna, 7*, 3(22), 245–260.
- Navarrete, C.D., & Fessler, D.M. (2006). Disease avoidance and ethnocentrism: the effects of disease vulnerability and disgust sensitivity on intergroup attitudes. *Evolution and Human Behavior, 27*(4), 270–282. DOI: 10.1016/j.evolhumbehav.2005.12.001
- Osborne, D., & Sibley, C.G. (Red.) (2022). *The Cambridge Handbook of Political Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plecka, D. (2018). Hasła: Lewica, Prawica. W J. Marszałek-Kawa, & D. Plecka, *Leksykon wiedzy politologicznej* (s. 239, 361). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Piątkowski, K. (2018). Konserwatyzm czy konserwatyzm? Problemy współczesnych badań nad źródłami przekonań prawicowych. *Człowiek i społeczeństwo, 45*, 87–107. DOI: 10.14746/cis.2018.45.5
- Prusak, J., & Nęcka, E. (2015). Psychologia wobec naturalizacji moralności. W J. Stelmach, B. Brożek, Ł. Kurek, & K. Elias (Red.), *Naturalizm prawniczy. Interpretacje* (s. 244–265). Warszawa: Wolters Kluwer.
- Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L.M., & Malle, B.F. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology, 67*(4), 741–763. DOI: 10.1037/0022-3514.67.4.74
- Radkiewicz, P. (2017). Ideological Inconsistencies on the Left and Right as a Product of Coherence of Preferences for Values. The Case of Poland. *Polish Psychological Bulletin, 48*(1), 93–104. DOI: 10.1515/ppb-2017-0012
- Schaller, M., & Park, J.H. (2011). The behavioral immune system (and why it matters). *Current Directions in Psychological Science, 20*(2), 99–103. DOI: 10.1177/0963721411402596
- Sibley, G.C., & Duckitt, J. (2010). Personality, Ideology, Prejudice, and Politics: A Dual-Process Motivational Model. *Journal of Personality, 78*(6), 1861–1894. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2010.00672.x
- Stich, S. (2018). The moral domain. W K.J. Gray & J. Graham (Red.), *Atlas of moral psychology* (s. 547–555). New York–London: Guilford Press.

- Terrizzi, J.J., Shook, N.J., & McDaniel, M.A. (2013). The behavioral immune system and social conservatism: A meta-analysis. *Evolution and Human Behavior*, 34(2), 99–108. DOI: 10.1016/j.evolhumbehav.2012.10.003
- Wójcik, A., & Cisiak, A. (2012). Lewicowość i prawicowość: uwarunkowania autoidentyfikacji politycznych w krajach Europy Wschodniej i Zachodniej. W A. Jasińska-Kania (Red.), *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie* (s. 262–281). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>